

За професійні досягнення рішенням Ради експертів міжнародної іміджевої програми «Лідери ХХІ ст.» нагороджений дипломом і нагрудним знаком «Лідер України» (2005 р.). У 2005 р. нагороджений відзнакою Українського Реєстрового Козацтва «Бронзовий козацький хрест III ступеня», в 2007 р. «Почесною грамотою Верховної Ради України».

Вітаючи Віктора Петровича Коцура, хочеться побажати йому міцного здоров'я, нових наукових здобутків і успіхів у реалізації задуманих наукових проєктів.

Марко Шевченко
(м. Київ)

ЄВРОАТЛАНТИЧНА І ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ

Аналізується політика українського керівництва з метою інтеграції України в євроатлантичну та європейську спільноти.

Анализируется политика украинского руководства с целью интеграции Украины в евроатлантическое и европейское сообщества.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції України є дуже актуальним з погляду безпеки, розвитку демократії, соціального і економічного добробуту населення нашої країни. Євроатлантична і європейська інтеграція у своїй основі має багато спільного, а тому його практична реалізація має бути скоординованою та взаємодоповнюючою.

Під поняттям “європейська і євроатлантична інтеграція України” автор статті розуміє розвиток відносин України з країнами-членами Північноатлантичного договору та країнами-членами Європейського Союзу (ЄС). НАТО є механізмом за допомогою якого забезпечується спільна оборона та взаємодія у галузі політики і економіки членів союзу, здійснюється захист демократичного устрою, особистих прав і свобод людини та верховенства права.

На думку німецького дослідника Хайнріха Бонненберга Європа, як і Азія, є частиною континенту Євразії, який має спільний культурний і економічний простір, а його фундаментом є західна культурна цивілізація, яка в значній мірі базується на християнських цінностях [1]. Європейська ідентифікація – це спільний культурний простір, наявність високого потенціалу знань, технологій, менеджменту та широких прав і свобод людини і громадянина.

Німецький дослідник наголошує, що до зазначеного слід додати і такі суто європейські ідеали, як розподіл влади, рівна питома вага свободи і відповідальності, представницька демократія, третій шлях розвитку між капіталізмом і комунізмом, соціальна справедливість, відокремлення церкви від держави, рівноправність жінок, рівноправність меншин; свобода преси, підприємництва та об'єднань; подолання націоналізму та антисемітизму; відмова від місіонерства та колоніалізму; співіснування християнства, ісламу та юдаїзму тощо. Він вказує на спільність звичаїв, пов'язаних з їжею, організацією житла, одяжі; ефективність адміністрування; наявність міждержавної торгівлі з використанням європейських доріг, західноєвропейських концернів: “Ройял Датч Шелл”, “Сіменс”, “Міле”, “Фольксвагенн”, “Санofi-авентісентіс”, “Газпром”, “Лукойл” та інших.

Зазначені німецьким дослідником спільні європейські ознаки, оприлюднені в російській пресі, спрямовані на те, щоб довести, що Росія і росіяни підпадають під європейську ідентифікацію. Але він чомусь не згадав про такі ознаки європейської ідентичності, як відмова від територіальних претензій та відмова від застосування сили у вирішенні спірних питань, визнання цілісності і недоторканості кордонів, які склалися у Європі; нічого не сказано про дотримання верховенства права як у внутрішній, так і у зовнішній політиці країн Європи, про боротьбу з корупцією і хабарництвом, про необхідність забезпечення справедливого правосуддя тощо.

Вітчизняні дослідники зазначають, що основою євроатлантичної єдності є спільне походження та спільний культурний і правовий простір європейських та північноамериканських народів [2]. Окрім того, економіка євроатлантичних країн базується на ринкових засадах та соціальній справедливості. У зв'язку із зазначеним окремі вітчизняні дослідники не бачать відповіді на запитання стосовно долі окремих слов'янських та православних країн [3], в тому числі і щодо України.

Автор даного дослідження у своїх працях довів, що Україна, як незалежна держава, завжди дотримувалася європейської орієнтації, мала розвинені демократичні державні і правові інститути. Так, наприклад, з середини XVII і до останньої чверті XVIII століть в Україні усі органи влади і

управління були виборними знизу догори, а право, зокрема, його джерела та його інститути були настільки розвиненими, що на дві сотні років випередили відповідні інститути західноєвропейських країн [4]. Джерелами права України зазначеного періоду були загальне право і право справедливості, які в континентальних країнах Західної Європи почали застосовувати лише з другої половини ХХ ст.

Україна до останньої чверті ХVIII ст. перебувала у спільному з країнами Західної Європи культурному та економічному просторі. Тобто, вона мала розвинені цивілізаційні зв'язки з усією Західною Європою. Включення значної території України наприкінці ХVIII ст. до складу Російської імперії, а потім Радянського Союзу, знищило спільний культурний, правовий і економічний простір, який вона мала з країнами Західної Європи. Разом з тим, значна частина України (Західна) перебувала у спільному цивілізаційному просторі з країнами Західної Європи аж до 1939 р. Так звана "помаранчева революція" у кінці 2004 р. показала, що український народ на генетичному рівні зберіг свою схильність до демократії, до вирішення складних соціально-політичних проблем демократичним шляхом та правовими засобами і може зайняти гідне місце серед народів країн євроатлантичного союзу.

Країни Північноатлантичного союзу з другої половини ХХ ст. дотримувались принципів широкого розвитку взаємовигідної вільної торгівлі, економічної інтеграції і глобалізації ринку, прагнули досягти колективного добробуту і безпеки та вирішувати спірні питання у відповідності до норм міжнародного права. Інша група країн, які входили до так званого "соціалістичного табору" на чолі з СРСР, намагалася вирішувати проблеми шляхом нагнітання міжнародної напруженості, порушувала права і свободи людини, відмовилася від ринкової економіки, максимізувала принципи державного суверенітету і автаркії. Ця група країн, як відомо, під кінець ХХ ст. зазнала катастрофічної невдачі. З цього можна зробити висновок, що могутність країни не залежить від військового потенціалу чи території, яку вона контролює, а від наявності демократичних інститутів, гуманної внутрішньої і зовнішньої політики та від її спроможності інтегруватися в глобальну економіку. Найкращим засобом зміцнення державності є не самоізоляція чи відсутність будь-якої демократії та вороже ставлення до інших країн, а культурно-правова, економічна, торговельна і політична інтеграція.

Політична інтеграція має не менше значення, ніж економічна. На думку зарубіжних дослідників, "якщо весь світ об'єднається в безпечну спільноту, то війни автоматично припиняться" [5]. Коли економічна інтеграція здійснюється повільно, то політична інтеграція у цьому випадку може стати прискорюючим фактором. Прикладом цього може бути франко-німецьке примирення після другої світової війни, яке сприяло економічній інтеграції двох країн. А утворення у 40-і рр. ХХ ст. НАТО сприяло економічному об'єднанню країн Західної Європи.

Саме тому постсоціалістичні країни Східної Європи інтегрувалися спочатку до військово-політичного союзу (НАТО), а потім до Європейської Економічної Співдружності (ЄЕС).

З погляду деяких зарубіжних дослідників політичне і економічне об'єднання країн можливе, якщо вони розташовані в одному й тому ж географічному середовищі, історично і культурно є досить близькими, але існують відокремлено [6]. Окрім того, такі країни повинні мати досить розвинені комунікаційні зв'язки.

Культурна ідентичність різних регіонів Європи не була повністю знищена протягом 45 років радянського домінування. Східна Європа політично була підпорядкована Радянському Союзу, але в культурному відношенні вона продовжувала зазнавати впливу Заходу. Соціалістичний табір був політичним об'єднанням, можна сказати імперським об'єднанням, але він не став центром культурного і правового об'єднання.

Припинення "холодної війни" дозволило відновити зв'язки країн Східної Європи із країнами Західної Європи. Культурно-правовий "ренесанс" Східної і Західної Європи сприяв їх політичному і культурному об'єднанню.

Україна зберігала економічну, політичну і військову інфраструктуру колишнього СРСР. Тому основною проблемою сучасної України є відсутність програм модернізації застарілої інфраструктури і економіки. Фактично законсервовано інфраструктуру, технологічну, інформаційну та соціальну відсталість країни. З такою відсталістю ніколи нам не вибратися, якщо влада буде проявляти патерналізм допресивних, економічно пасивних верств населення і не буде заохочувати свободу підприємництва підприємливих людей.

Разом з тим ринкові відносини не можуть вирішувати внутрішні проблеми країни, але в Україні вони закріпилися в політиці і створили інституційну політичну і адміністративно-правову

пустоту. Проведення приватизації призвели до усунення більшості населення України від набуття права власності.

У соціології існує так званий децильний індекс-співвідношення доходів 10% найбагатших громадян до 10% найбідніших. Коли такий індекс перевищує 10, то можна з великою вірогідністю очікувати суспільного вибуху. Якщо, наприклад, в Японії він становить 4,5, у Чехії – 5,2, у Німеччині – 7,2, то в Україні – 29 [7]. Щоб зберегти протиправно набуту власність, українська псевдоеліта з одного боку вивозить капітали в офшорні зони, а з іншого – намагається захистити їх відповідним законодавством. Зокрема, у 2000 р. Президент України видав указ “Про заходи по легалізації фізичними особами доходів, з яких не сплачено податки” згідно якого Кабінету Міністрів України отримав доручення розробити проект закону і подати його на прийняття Верховною Радою. Ним мало бути передбачено звільнення фізичних осіб, які легалізували свої доходи, від відповідальності за порушення податкового законодавства та гарантувати, що “доходи, легалізовані на основі даного закону, у майбутньому не підлягають конфіскації”. Отже, замість того, щоб розробити законопроект, спрямований проти відмивання “брудних” грошей, вирішено було видати індульгенцію злодіям. Така політика поклала початок формуванню в Україні політичної корупції, яка загострилася напередодні виборів президента у 2004 р.

Так звана “помаранчева революція” була піком боротьби між різними кланами української псевдоеліти за можливість впливати на формування і проведення як внутрішньої, так і зовнішньої політики країни. Можна погодитись, що це був бунт “мільйонерів проти мільярдерів”, а рушійною силою виступала дрібна і середня буржуазія [8].

Ще до початку зазначеної революції українські політики поділялися на дві групи: орієнтованих на Росію та євроцентристів. До чітко орієнтованих сил на Росію відносилися Комуністична партія України, Партія регіонів та Соціал-демократична партія України (об’єднана).

Орієнтовані на Росію українські політичні партії досить активно підтримали запроваджений російським керівництвом план створення так званого “єдиного економічного простору” (ЄЄП) за участю Росії, Білорусі і Казахстану. Необхідно звернути увагу на те, що ЄЄП з самого початку планувалась не як економічний, а як політичний проект. Проект створення ЄЄП передбачає утворення спільного наддержавного регулюючого органу, в якому Російська Федерація матиме понад 80% голосів (стаття 4), проведення однакової політики стосовно бюджетних субсидій, тарифів на послуги, митних і фіскальних платежів, судової системи та проведення спільної зовнішньої політики [9]. Тобто, входження до ЄЄП означало б обмеження суверенітету України, трансформацію її із суб’єкта в об’єкт міжнародних відносин.

Україна, ввійшовши до ЄЄП, втратила б і значні економічні вигоди. Експорт українських товарів у 2002 р. до країн європейського Союзу у два рази перевищував експорт до Росії [10].

Орієнтовані на розвиток тісних економічних і політичних зв’язків України з Росією, українські політичні сили виступали і продовжують виступати за надання російській мові в Україні статусу офіційної мови, були й залишаються “форпостом захисту дружнього ставлення до руських та Росії в українській політиці” [11]. Зазначимо, що за твердженням російських засобів масової інформації, ще до президентських виборів 2004 р., “не дивлячись на бурхливу українізацію, книги на мові зуміли відвоювати біля десяти відсотків українського ринку”, а “победа языка над мовой и украинизацией стала очевидной” [12].

Не дивлячись на те, що президентом України у 2004 р. було обрано кандидата від блоку партій “Наша Україна”, антиукраїнські політичні сили постійно посилювали свій вплив на формування і реалізацію як внутрішньої, так і зовнішньої політики України. Саме вони, впливаючи на формування внутрішньої політики, створювали відповідне екстрасоціетальне середовище для формування і реалізації зовнішньої політики України в цілому, та відносин України з НАТО і ЄС, зокрема.

Україна, здобувши незалежність, протягом 1992 – 1996 рр. відмовилася від засобів ядерного стримування і приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, втративши тим самим можливість самостійно протистояти зовнішнім загрозам.

Згідно Віденської конвенції від 1978 р. про правонаступництво Україна була повноправним власником ядерної зброї, яка дісталась їй у спадщину від колишнього СРСР. Як одна із правонаступниць СРСР вона мала виконувати його міжнародні зобов’язання, зокрема, дотримуватись Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО) та Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. А підписавши 23 травня 1992 р. Лісабонський протокол із США, Росією, Білоруссю та Казахстаном, Україна зобов’язалася гарантувати ліквідацію всіх

наступальних стратегічних озброєнь, розташованих на її території, ставши формально неядерною державою.

Якби політики України, ратифікувавши зазначені договори, дотримувалися норм міжнародного права, то вони могли б поставити умови про відмову країн-депозитаріїв, які приймали ратифіковані договори на зберігання, від територіальних претензій до України; від втручання у її внутрішні справи; взяли б на себе зобов'язання відшкодувати Україні певні суми у вигляді компенсації за втрачені ядерні боєзаряди; не втягувати Україну в будь-який військово-політичний союз; домовитися про передачу під міжнародний контроль системи управління всією ядерною зброєю до її повного знищення та домогтися відмови ядерних держав від участі у будь-яких війнах і конфліктах, окрім участі у складі миротворчих сил ООН. Але такого не сталося.

За умов послаблення дотримання деякими країнами норм міжнародного права у міжнародних відносинах, зовнішня загроза безпеці України посилилася. Проте українське керівництво у своїй більшості не розуміло і досі не розуміє можливих катастрофічних наслідків, які можуть мати для української держави відсутність чіткої стратегії забезпечення її зовнішньої безпеки.

Закон України “Основні напрямки зовнішньої політики України” (1993 р.) передбачав своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізацію реальних та потенційних загроз національним інтересам і ставив завданням “утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів” [13].

У законі “Про основи національної безпеки України ” від 2003 р. серед пріоритетів національних інтересів України звернено увагу на “захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України”. У Законі передбачена “інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України” [14].

Україна не може у найближчій перспективі самостійно захистити себе від реальної повномасштабної агресії, адже українські збройні сили постійно скорочуються і вони постійно недофінансовуються. Саме тому нашій країні необхідно встановити союзницькі відносини із країною (країнами), яка може допомогти гарантувати нашу національну безпеку і суверенітет держави.

Відносини України з НАТО розпочалися у 1991 р., коли вона офіційно приєдналася до Ради євроатлантичного партнерства. Приєднавшись у 1994 р. до Партнерства заради миру, Україна почала надавати підтримку миротворчим операціям НАТО на Балканах, підтверджуючи тим самим своє прагнення брати участь у забезпеченні загальної євроатлантичної безпеки. У липні 1997 р. в Мадриді було підписано Хартію про особливе партнерство між НАТО і Україною, яка дала можливість країнам-членам НАТО підтвердити свою підтримку суверенітету, незалежності, територіальній цілісності, демократичному розвитку, економічного процвітання та принципу недоторканності кордонів України [15].

У відповідності до Хартії було створено Комісію Україна-НАТО (КУН), яка скеровує спільну діяльність сторін, приймає рішення, відповідає за розвиток двосторонніх відносин, планує подальшу співпрацю тощо. Вона також відповідає за діяльність у рамках Партнерство заради миру, за спільні заходи між військовими, які розробляються під егідою військового комітету.

У травні 2002 р. президент Леонід Кучма оголосив про бажання України вступити до НАТО, і тоді ж на засіданні КУН в Рейк'явіку міністри закордонних справ наголосили на необхідності інтенсифікації і співпраці України з НАТО в політичних, економічних і оборонних питаннях. У листопаді 2002 р. на засіданні КУН на рівні міністрів закордонних справ, яке проходило у Празі, було затверджено План дій Україна-НАТО. В ньому було визначено стратегічні цілі і пріоритети України на шляху до цілковитої інтеграції в євроатлантичну структуру безпеки. Тодішнє українське керівництво запевняло, що НАТО є “найефективнішою в Європі структурою колективної безпеки” [16].

Оцінюючи у середині 2004 р. виконання Плану дій, країни-члени НАТО звернули увагу на необхідність забезпечення вільних і чесних виборів президента України, гарантування свободи засобів масової інформації, зміцнення громадянського суспільства, судової гілки влади, покращення контролю за експортом зброї тощо.

Перемога на виборах президента Віктора Ющенка покращила відносини України і НАТО. На саміті НАТО в Брюсселі, що відбувся 22 лютого 2005 р., лідери країн-членів альянсу висловили підтримку його планам та погодилися переглянути і спрямувати співпрацю між НАТО та Україною згідно пріоритетів нової влади.

За роки президентства Віктора Ющенка Україна досягла значних успіхів у створенні параметрів для членства в НАТО. Проте уряди, очолювані В. Януковичем (2006 – 2007 рр.) та Ю. Тимошенко гальмували надання Україні Плану дій стосовно членства в НАТО (ПДЧ). Зокрема, на міжнародній конференції в Мюнхені, яка проходила в лютому 2009 р., прем'єр-міністр Ю.Тимошенко заявила, що Україна готова приєднатися до європейської політики безпеки та оборони і лише поглиблювати співпрацю з Північноатлантичним альянсом. “Сьогодні у світі є країни.., – заявила вона, – які не можуть, або не хочуть вступати в НАТО. Нове натхнення європейської політики безпеки й оборони дає шанс таким країнам отримати нову ідею об'єднання навколо нових принципів політики безпеки й оборони” [17]. Така заява прем'єр-міністра та політика, яку проводить її уряд, була негативно оцінена представниками патріотичних сил.

Колишній міністр закордонних справ України В. Огризко вважає, що уряд Ю. Тимошенко постійно дискредитував країну, повторюючи на міжнародних форумах, що український народ не хоче в НАТО. Уряд з самого початку свого існування взяв “курс на розвал єдиної зовнішньополітичної лінії України, чим завдано непоправної шкоди авторитету держави” [18].

На Комісії Україна-НАТО, засідання якої проходило на початку березня 2009 р., Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер висловив побажання, щоб українські політичні сили об'єдналися для здійснення необхідних реформ. Його підтримала державний секретар США Хілларі Клінтон, яка заявила, що її країна і надалі буде сприяти євроатлантичній інтеграції України, яка має стати членом НАТО.

Сьогодні НАТО є лише одним центром безпеки у світі. Іншим центром виступає Організація безпеки і Співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка була створена у 1975 р. і об'єднує 55 держав Європи, Азії і Північної Америки.

ОБСЄ намагається проводити свою як зовнішню політику, так і політику безпеки і залучає до співробітництва Російську Федерацію, тоді як нинішнє керівництво Росії прагне протиставити країни Європи, що входять до НАТО, Сполученим Штатам Америки. Російське керівництво вважає, що НАТО є інструментом “американського домінування”, а тому, на його думку, необхідно будувати “нову європейську будівлю” [19]. Російське керівництво намагається встановити особливі стосунки з Францією та Німеччиною, проте поки що у цьому напрямі не досягло значних успіхів. На думку відомого американського політолога З.Бжезинського союз Берліну та Парижу з Москвою може бути лише тактичним кроком, адже сьогоднішній світ не можна уявити без того, щоб Європа і США не йшли поряд. Об'єднана Європа, – зазначив З. Бжезинський, – не може собі дозволити стати силою протистояння Америці, їх партнерство продиктоване історичною необхідністю [20].

Політичне співробітництво європейських держав за участі США і Канади почало здійснюватися на основі Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва від 1975 р. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) є важливим чинником регіональної та загальної безпеки. Її діяльність базується не на міжнародно-правовій, а на політичній угоді.

Угоди України, укладені з низкою європейських країн, передбачають підтвердження важливої ролі ОБСЄ для зміцнення стабільності та безпеки в Європі; зобов'язання сторін сприяти зміцненню ОБСЄ з метою попередження та врегулювання мирним шляхом конфліктів у Європі, гарантуванню дотримання прав людини, демократії і правової держави та економічного співробітництва; зобов'язання сторін підтримувати механізми мирного врегулювання спірних питань ОБСЄ [21].

ОБСЄ об'єднує не тільки європейські країни, а й ті, які мають з ними схожий (спільний) правовий простір: США, Канада, країни Середньої Азії. В ній існує особливий механізм мирного вирішення спорів у регіоні, який включає Конвенції з примирення і арбітражу в рамках ОБСЄ; Комісії ОБСЄ з примирення; Положення про директивне примирення; Механізм ОБСЄ з врегулювання спорів. Документи ОБСЄ передбачають забезпечення прав і свобод людини, вільного функціонування політичних партій, проведення справедливих виборів, свобода інформації та забезпечення прав національних меншин. ОБСЄ постійно здійснює контроль за дотриманням стандартів у сфері людського виміру.

Однією з важливих регіональних міжнародних організацій є Рада Європи, яка була створена у травні 1949 р. Основною метою Ради Європи (РЄ) є “єднання” між її членами та

сприяння їхньому “економічному та соціальному прогресу”. Фактично ж РЄ звела свою діяльність до збереження концепції “європейської єдності, надаючи форум для культурних і політичних контактів поза межами членства у Європейському Союзі” [22].

Членом РЄ може стати будь-яка європейська країна, яка визнає принцип верховенства права та гарантує користування основними правами і свободами людини. Завданням Ради Європи є забезпечення гармонізації правових систем країн Європи та формування європейського правового простору.

Україна, ставши членом Ради Європи, розробила у 1996 р. “Концепцію адаптації законодавства України до законодавства європейського Союзу”. Трохи раніше, у 1998 році, після набрання чинності угоди про партнерство і співробітництво з Європейським союзом, було затверджено Стратегію інтеграції України до європейського Союзу. Згідно “Стратегії” Україна мала інтегруватися до європейського політичного, інформаційного, економічного та правового простору. Щоб реалізувати зазначене, в Україні необхідно було провести серйозні реформи не лише в соціально-економічній, але й правовій сферах.

Застосування у вітчизняній науці терміну “адаптація законодавства” є не зовсім коректним. Правова система не зводиться лише до сукупності нормативно-правових актів, адже в Європейському Союзі приймаються не закони, а директиви і регламенти. Саме тому в Україні потрібно змінювати не лише “законодавство”, а й процеси правотворення і правозастосування.

Основним підсумком “адаптаційної” діяльності України в усі наступні роки було прийняття у 2004 р. Верховною Радою “Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до Європейського Союзу” [23]. Воно проводилося у відриві від контексту права Євросоюзу і фактично є декларацією намірів.

Зазначене означає, що на західному кордоні України до 2014 р. виникне могутня федеративна держава, яка буде проводити самостійну як внутрішню, так і зовнішню політику і вступ до такої федерації для інших європейських країн буде практично закрито.

Існування могутнього і дієздатного ЄС на українських західних кордонах є одним з найважливіших чинників національної безпеки України. Він сприяв тому, що країни Центральної та Східної Європи не пішли шляхом колишньої Югославії і вирішили з Україною всі територіальні питання. Стабілізуючий вплив Європейського Союзу сприяв тому, що спокій і мир існували в Україні. Країни Європейського Союзу, хоча і не взяли на себе після розпаду СРСР ніяких реальних зобов'язань стосовно нових країн, які з'явилися на його теренах, але пішли на партнерство і співробітництво, оформивши його у відповідних договорах.

1. Хайнрих Бонненберг. Европейская идентификация // Известия в Украине. – 2009. – 15 апреля.
2. Кремінський В., Ткаченко В. Україна в контексті глобалізму. – К., 1999. – С. 74
3. Палій Олександр. Навіщо Україні НАТО? – К., 2006. – С. 30.
4. Шевченко М.О. Право України середини XVII – XVIII ст. – // Історія українського права. – К., 2006. – С. 24 – 39; Шевченко М.О. Держава та право України XVII – XVIII ст. // Історія держави і права України. Курс лекцій. К., 1996. – С. 68 – 121.
5. Thompson K.W. Masters of Intentional Thought. – Louisiana State University Press, 1981. – P. 118.
6. Central European Issues. Romanian Foreign Affairs Review. – Vol. 5. – № 1. – Bucharest, 1999. – P. 114.
7. Известия. – 2007. – 9 февраля.
8. Вечерние вести. – 2005 г. – 24 февраля.
9. Україна молода. – 2003 р. – 2 жовтня.
10. Известия. – 2003 г. – 3 октябрия.
11. Известия. – 2003 г. – 11 апреля.
12. Известия. – 2003 г. – 17 апреля.
13. Основні напрямки зовнішньої політики України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – С. 379.
14. Закон України “Про основи національної безпеки України // Голос України. – 22 червня 2003. – № 134. – С. 3.
15. Довідник НАТО. – Brussels, 2006. – С. 219.
16. Україна Молода. – 2009. – 10 лютого.

17. Україна Молода. – 2009. – 10 лютого.
18. Україна Молода. – 2009. – 7 березня.
19. Известия. – 2008. – 16 сентября.
20. Adeverul. – 2003. – 14 Mai.
21. Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 52. – С. 467.
22. Lasok K.P.V. Lasok D. Law and Institutions of the European Union. – L., 2001. – P. 8 – 9.
23. Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – С. 367.